

Dorota Lewandowska

<https://orcid.org/0000-0002-2188-738X>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

UDZIAŁ DUCHOWIEŃSTWA Z KRÓLESTWA POLSKIEGO W POWSTANIU STYCZNIOWYM ORAZ REPRESJE POPOWSTANIOWE W ŹRÓDŁACH Z ZASOBU ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH — ZARYS ZAGADNIENIA

Stosunek duchowieństwa polskiego do wybuchu powstania 1863/1864 oraz udział kleru świeckiego i zakonnego w walce zbrojnej jako przedmiot badań i dociekań naukowych, znalazł swój wyraz w licznych opracowaniach ogólnych dotyczących powstania styczniowego oraz pracach monograficznych poświęconych temu zagadnieniu w odniesieniu do całego Królestwa Polskiego, poszczególnych jego obszarów, a także konkretnych zakonów czy osób. Jeszcze w okresie niewoli, w przededniu wybuchu I wojny światowej, a w 50. rocznicę insurekcji styczniowej, ukazała się praca Józefa Stanisława Pietrzaka poświęcona księżom-powstańcom 1863 r. „Długość wyliczać trzeba choćby same nazwiska księży polskich, co w obronie ojczyzny przeciw wrogom powstawali, a nawet nie zlekli się nieprzyjacielskich kul, ale wspólnie z innymi synami ojczyzny, częstokroć na ich czele szli w jej walczyć sprawie”¹ — pisał autor, i nie sposób wymienić wszystkich opisanych przez niego postaci, głównie przedstawicieli niższego duchowieństwa, proboszczów czy członków domów zakonnych z terenów Królestwa Polskiego i ziem litewskich, biorących udział w walkach lub wspierających powstańców pomocą materialną, słowem i modlitwą.

Z okresu dwudziestolecia międzywojennego na uwagę zasługuje wielotomowa publikacja bp. Pawła Kubickiego, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*² oraz artykuł ks. Mieczysława Żywczyńskiego *Kościół*

¹ J.S. Pietrzak, *Księża Powstańcy 1863*, Kraków 1913, wyd. II, Kraków 1916, s. 3–4.

² P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, cz. 1–3: *Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, Sandomierz 1933–1940. Publikacja ta zawiera wypisy, regesty i streszczenia dokumentów, także z zasobu Archiwum Akt Dawnych, zestawione w trzech 3 częściach (i 11 tomach). Część 1 (t. 1–3) dotyczy duchowieństwa z diecezji Królestwa Polskiego.

*i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*³ opublikowane w tomie 34 „Przeglądu Historycznego”, którego znaczną część zajęły referaty poświęcone wydarzeniom związanym z powstaniem styczniowym oraz źródłem archiwalnym dotyczącym tej tematyki. Żywczyński, odnosząc się do różnej oceny roli kleru w powstaniu w dostępnych mu pracach, pisał: „Można powiedzieć, że im bliżej czasów dzisiejszych, tym więcej chwalebna wydawała się badaczom czy pisarzom polskim ta rola duchowieństwa podczas powstania. Bądź co bądź dziś jest to bodaj ustalone i ogólnie nie ulega wątpliwości [...]. Rozstrzygnięcie, który z tych poglądów jest słuszny, nie należy właściwie do historyka, należy natomiast pytanie czy i w jakim stopniu księża wzięli udział w powstaniu”⁴.

W okresie powojennym zagadnieniem roli Kościoła katolickiego w społeczeństwie polskim w latach 60. XIX w. oraz udziału w powstaniu duchowieństwa zajmowała się m.in. Hanna Dylągowa⁵. Z opracowań najnowszych wymienić należy prace Elżbiety Orzechowskiej o radomskich bernardynach i duchowieństwie diecezji sandomierskiej⁶ oraz publikacje Eugeniusza Niebelskiego o udziale duchowieństwa w powstaniu styczniowym oraz losach księży-zesłańców osadzonych w Tuncie w guberni irkuckiej⁷. Wiele monografii związanych z tematyką powstania styczniowego poświęcono ks. Stanisławowi Brzósce, naczelnemu kapelanowi powstania, organizatorowi i dowódcy oddziału powstańczego, który walczył na Podlasiu do grudnia 1864 r. Sam Brzóska ukrywał się aż do wiosny roku następnego. Ujęty w kwietniu, 23 V 1865 r. został powieszony na rynku w Sokołowie Podlaskim⁸.

Podstawą źródłową opracowań z okresu najnowszego są m.in. nieliczne ocalałe z pożogi wojennej archiwalia z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych, które w okresie międzywojennym w dużych zespołach akt przechowywane były w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie. Kazimierz Konarski w artykule *Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych* pisał: „Źródła do dziejów powstania styczniowego przedstawiają się w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie niezwykle bogato. Gdyby je wszystkie zebrać razem utworzyłyby grupę akt liczącą około 25 tys. woluminów. Bogactwo źródeł polega nie tylko na wielkiej ich liczbie, ale także różnorodności zawartych w nich materiałów”⁹.

³ M. Żywczyński, *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 512–525.

⁴ Tamże, s. 522.

⁵ H. Dylągowa, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*, Lublin 1983.

⁶ E. Orzechowska, *Radomscy bernardyni w dobie powstania styczniowego*, Radom 2008; tenże, *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w Powstaniu Styczniowym*, Sandomierz 2018.

⁷ M.in. E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji. Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu*, Lublin 2008; tenże, *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Lublin 2011; tenże, *Księża kapelani w powstaniu styczniowym [w:] Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, A. Barańska, W. Matwiejczyk i in., Lublin 2004, s. 199–240; tenże, *Słownik lubelskich i podlaskich księży uczestników powstania 1863 roku*, Lublin 2012.

⁸ M.in. H. Maliszewska, *Ksiądz Stanisław Brzóska*, „Pamiętnik Lubelski”, t. 1, 1930, s. 184–214; K. Groniowski, *Oddział Księdza Brzóska*, Warszawa 1959; T. Krawczak, *Ksiądz generał Stanisław Brzóska, kapelan i dowódca*, Pruszków–Sokołów 1995; E. Niebelski, *„Na Bóg żywy, Bracia nie zasypiajmy sprawy!” Rzecz o ks. Stanisławie Brzósce (1834–1865)*, Lublin 1995.

⁹ K. Konarski, *Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych*, „Przegląd Historyczny” t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 347–358.

Akta zgromadzone przed II wojną światową w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie pochodziły z kancelarii represyjnych urzędów rosyjskich działających w ramach tzw. Zarządu Wojenno-Policyjnego, powołanego w Królestwie Polskim do zwalczania ruchu rewolucyjnego, po ogłoszeniu w kraju 14 X 1861 r. stanu wojennego. Archiwalia te mają charakter typowo śledczy, sądowy i w związku z tym — jak pisał Konarski — „ujmują zagadnienie powstańcze urzędowo pod kątem widzenia represji przeciwko «buntownikom, obalającym legalny porządek rzeczy»». Zabarwia to cały ów materiał w sposób bardzo silnie negatywny, zniekształcający rzeczywisty obraz zjawisk dziejowych tej epoki¹⁰.

Wśród omówionych przez Konarskiego akt były materiały tzw. Zarządu Wyznaniowego. „Akta zespołu tego są o tyle ważne dla dziejów powstania, że skupiają cały materiał dotyczący represji o charakterze wyznaniowym. Są to przede wszystkim akta kasaty klasztorów katolickich i zaboru majątków kościelnych przez rząd rosyjski w wykonaniu ukazów cesarskich z roku 1864 i 1865¹¹. W tej grupie Konarski wymienił m. in.: akta osób duchownych oskarżonych o przestępstwa polityczne w latach 1859–1866, materiały dotyczące kontrybucji nakładanych na duchowieństwo za udział w powstaniu, sprawy deportacji księży do Rosji oraz przymusowych deklaracji wiernopoddanych duchowieństwa rzymskokatolickiego i innych wyznań po upadku powstania.

Po stratach poniesionych podczas II wojny światowej obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych z tej ogromnej liczby akt Zarządu Wojenno-Policyjnego pozostało zaledwie kilkaset jednostek. Uzupełniają je archiwalia zgromadzone w utworzonym w AGAD zbiorze akt Organizacja Narodowa Powstania Styczniewego oraz w pomniejszych zespołach grupujących różne materiały do dziejów powstania 1863/1864¹². Dokumenty te zostały w dużej części przejęte przez AGAD po II wojnie światowej z Muzeum Narodowego w Warszawie¹³. Są to przedwojenne darowizny dla Muzeum od osób prywatnych przekazane w latach 1917–1938. Część dokumentów przekazało do AGAD w latach 50. XX w. Archiwum Komitetu Centralnego PZPR, które weszło w ich posiadanie poprzez konfiskaty materiałów powstańczych zgromadzonych przez osoby prywatne i instytucje. Zbiór tworzą również rozmaite nabytki zakupione bądź podarowane archiwum, a także

¹⁰ Tamże, s. 349.

¹¹ Tamże, s. 358.

¹² Trudno ustalić proveniencję znajdujących się obecnie w AGAD ocalałych, nielicznych dokumentów ogromnej niegdyś dokumentacji Organizacji Narodowej okresu powstania styczniewego. Warunki konspiracyjne działalności władz narodowych sprawiły, że dokumentacja kancelaryjna tych władz, w tym również naczelnych, ograniczona była do minimum, jednak z zestawień numerów kancelaryjnych na pismach zachowanych w oryginale i (nielicznych) kopiach można w przybliżeniu szacować, że tylko korespondencja kolejnych rządów narodowych liczyła w sumie ok. 6500 pism zarejestrowanych w dziennikach. Wiele dokumentów władz narodowych wszystkich szczebli zniszczono ze względów bezpieczeństwa już w toku urzędowania, wiele wpadło w ręce Rosjan, a tylko niewielka część została uratowana przez funkcjonariuszy władz narodowych i dowódców powstańczych. Ocalałe szczątki dokumentacji kancelaryjnej władz narodowych okresu powstania styczniewego i inne materiały źródłowe do tej epoki znalazły się w bardzo wielu archiwach, bibliotekach, muzeach i zbiorach prywatnych w kraju i za granicą, splatając swe losy z tragicznymi niekiedy dziejami jej posiadaczy.

¹³ AGAD, Księga Nabytków, t. I, poz. 154 (zapis o przejętych w 1951 r. z Muzeum Narodowego 18 mb. akt).

materiały rewindykowane z ZSRR¹⁴. Pomimo że są to głównie pisma okólne (odezwy, manifesty, rozkazy) oraz dokumenty normatywne o szerokim zakresie oddziaływania, zachowane w postaci druków ulotnych, i nie tworzą, z kilkoma wyjątkami, zwartych kancelaryjnych całości, to jednak mają ogromną wartość historyczną, rzucając światło na zagadnienia walki zbrojnej 1863/1864 i udziału w niej społeczeństwa polskiego z punktu widzenia struktur Organizacji Narodowej tworzącej w okresie powstania tzw. tajemne państwo polskie¹⁵.

Dzięki materiałom źródłowym zachowanym w obu grupach akt, polskiej Organizacji Narodowej oraz rosyjskiego Zarządu Wojenno-Policyjnego, bardziej przejrzysta staje się kwestia zaangażowania w powstanie duchowieństwa rzymskokatolickiego (niekiedy jedynie przypadkowego, wymuszonego okolicznościami) oraz wynikłych stąd konsekwencji — represji władz carskich, dla których duchowieństwo to było realnym i niebezpiecznym wrogiem sprawującym „rząd dusz”.

Ruch narodowy wsparła większość polskiego duchowieństwa niższego, które udział w powstaniu utożsamiało jednocześnie z obroną wiary. Należy przy tym podkreślić, że postawa ta ewoluowała; stanowisko kleru w pierwszym okresie manifestacji nie pozwalało założyć późniejszego, znacznego zaangażowania księży w wydarzenia lat 1863–1864. Polskie społeczeństwo pokładało jednak ogromną nadzieję w przystąpieniu duchowieństwa do ruchu niepodległościowego, widząc w nim swoich przewodników w drodze do wolności. Dawano temu wyraz m.in. w tzw. adresach słanych do zarządców parafii i diecezji, tak jak miało to miejsce 28 VIII 1861 r. w Kielcach, gdzie parafianie i mieszkańcy miasta wystosowali taki adres do prałata kolegiaty kieleckiej i administratora diecezji krakowsko-kieleckiej Macieja Majerczaka (notabene przeciwnika powstania, starającego się wyciszać nastroje rewolucyjne wśród kleru), zawierający wyrazy radości i nadziei z powodu pełnienia stanowiska arcybiskupa przez Antoniego Melchiora Fijałkowskiego (zm. 5 X 1861 r.), widząc w nim zwiastun nadchodzącej wolności¹⁶. Abp Fijałkowski sprzyjający ruchowi narodowemu, co czynił często pomimo sprzeciwów swego otoczenia, był bardzo popularny w społeczeństwie polskim. W okresie ulicznych manifestacji rocznicowych w Warszawie odmówił wykonania rozkazu namiestnika, który domagał się zakazania śpiewania pieśni patriotycznych i wygłaszania kazań w tym duchu podczas nabożeństw. Jako pierwszy podpisał się pod adresem do cesarza Aleksandra II z 28 II 1861 r., wystosowanym przez Towarzystwo Rolnicze i Delegację Miejską po krwawym stłumieniu przez wojsko rosyjskie (pięciu zabitych i kilkunastu rannych) manifestacji, która miała miejsce dzień wcześniej (27 lutego) w Warszawie oraz przewodniczył uroczystościom pogrzebowym, a społeczeństwo wezwał do przywdziania żałoby narodowej.

¹⁴ Tamże, poz. 510/2 (teczka akt-odezw z lat 1863–1865 przekazana z NDAP w marcu 1966 r. jako materiały rewindykowane z ZSRR).

¹⁵ Działalność struktur Organizacji Narodowej i jej dokumentacja omówiona została przez F. Ramotowską, *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, Warszawa 1998, s. 371–423. Podobnie na temat organizacji parafialnej, zob. tejsze, *Organizacja parafialna w powstaniu styczniowym (akty normatywne)* [w:] *Na przełomie stuleci. Naród — Kościół — państwo w XIX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Ryszardowi Benderowi*, red. M. Piotrowski, Lublin 1997, s. 145–157.

¹⁶ AGAD, Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego, sygn. 41, s. 2–4.

W aktach zbioru Organizacji Narodowej Powstania Styczniowego w grupie „Odezwy, pisma ulotne” znajduje się mowa pogrzebowa ks. Franciszka Mikulskiego, wygłoszona 2 III 1861 r. na warszawskich Powązkach podczas pogrzebu pięciu poległych manifestantów. W mowie tej, wspominając pomordowanych męczenników i dziękując za tak licznie przybycie na ich pogrzeb, ksiądz tonował jednak nastroje, nawołując, aby nie tracić zaufania do cesarza, „który w tej chwili nad dobrem rosyjskiego pracuje ludu (bo nad uwłaszczeniem włościan), toż on i o nas nie przepuści, prawom i życzeniu Narodu Polskiego zadość uczyni”¹⁷. Przedstawiciele Kościoła starali się w tym okresie nie dopuścić do zbrojnej konfrontacji próbując osiągnąć porozumienie z władzą środkami pokojowymi. Później postawa patriotycznie nastawionej części duchowieństwa radykalizowała się, aż do osobistego zaangażowania w walkę z wrogiem.

Znajdujące się w AGAD nieliczne dokumenty świadczące o ważnej roli, jaką w czasie manifestacji odgrywała wiara i religia, to zachowane w postaci druków ulotnych pieśni religijne, modlitwy, ulotki wzywające na nabożeństwa, m.in. „Bracia Rodacy” — odezwy do braci rodaków „rozlepiane po kościołach 1 września”. Zawiadamiały one o nabożeństwach żałobnych, mających się odbyć 2–8 IX 1861 r., za Litwinów pomordowanych w Wilnie 18 sierpnia tego roku i za gen. Józefa Sowińskiego, który zginął 6 IX 1831 r. w okopach Woli oraz wzywające naród do czujności i nieufności wobec obietnic caratu¹⁸. Jest też odezwa wzywająca do uczczenia rocznicy powstania listopadowego przez zachowanie „uroczystej” ciszy w całym mieście oraz udział w nabożeństwach „w miejscach, gdzie kościoły pozostały otwarte”¹⁹. Tu należy przypomnieć, że w październiku 1861 r. administrator archidiecezji warszawskiej, wikariusz kapitulny Antoni Białobrzęski nakazał zamknięcie wszystkich kościołów i kaplic w Warszawie. Była to odpowiedź i protest wobec profanacji świątyń, której dopuściło się wojsko rosyjskie 15 X 1861 r. podczas obchodów rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki, porywając ludzi z kościołów i pacyfikując ludność cywilną zebraną w katedrze św. Jana. Rekoncyliował i otworzył zamknięte kościoły dopiero abp warszawski Zygmunt Szczęsny Feliński, konsekrowany w Petersburgu w styczniu 1862 r. Z okazji przybycia Felińskiego do Warszawy 9 II 1862 r. powstał wiersz zaczynający się od słów: „Witamy cię Ojczyźnie bez kluczy, bez krzyża, jedne przemoc zhańbiła, a drugie złamała”, nawiązujący do wypadków z października 1861 r., które doprowadziły do zamknięcia kościołów²⁰. Dlatego też rozkaz otwarcia świątyń oraz apel o zaprzestanie kazań i śpiewów religijno-patriotycznych nie zyskały mu poparcia w początkowym okresie sprawowania urzędu. W dalszej części wiersza autorzy ostrzegają:

Myśmy we krwi ochrzczeni, we krwi wykapani. A Ciebie przysyłają, przechrzcić nas tyrani. Nie wiemy z czyjem słowem Ty do nas przychodzisz. Czy szerzyć Słowo Boże, czyli carskie musisz. W każdym razie pamiętaj, że krew była święta. I że była Jordanem²¹.

¹⁷ AGAD, Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego (dalej: ONPS), sygn. 201, s. 3.

¹⁸ Tamże, sygn. 208.

¹⁹ Tamże, sygn. 212.

²⁰ Tamże, sygn. 222.

²¹ Tamże.

Feliński nie popierał dążeń do walki zbrojnej, jednak — nie angażując się bezpośrednio w sprawy polityczne — stawał po stronie wszelkich inicjatyw mających na celu dobro Kościoła i narodu. Po wybuchu powstania stycziowego nie pozostał obojętny wobec nasilającego się terroru zaborcy, odważnie bronił sprawy polskiej, a na znak protestu 15 III 1863 r. napisał list do cara, w którym wstawiał się za rodakami, potępiając stosowanie wobec nich represji. Wezwany przez monarchę do Petersburga zdawał sobie sprawę, że jego los jest przesądzony i do Warszawy nie wróci. 14 VI 1863 r. opuścił miasto jako więzień stanu, pod eskortą wojskową. W „Zbiorze materiałów różnych dotyczących powstania stycziowego” znajduje się list arcybiskupa z 3 VI 1863 r. do duchownych archidiecezji warszawskiej informujący o jego wyjeździe do Petersburga i tymczasowym przekazaniu władzy biskupowi nominatowi Pawłowi Rzewuskiemu, w którym pisał:

Nam nie jest wiadomo jak długo się przeciągnie nieobecność Nasza w archidiecezji oraz jakie mogą się Nam nastreczyć przeszkody w zarządzie kościelnym²².

Nie powrócił nigdy. Po wyjeździe do Petersburga Feliński został zatrzymany w Gątczynie koło Petersburga i tam przez trzy tygodnie internowany. Mógł wrócić do Warszawy za cenę wyrzeczenia się kontaktów ze Stolicą Apostolską i poddania się całkowicie pod rozkazy rządu carskiego. Jednak bezkompromisowa postawa arcybiskupa wobec działań represyjnych ze strony rządu zaborczego stała się powodem dwudziestoletniego zesłania do Jarosławia nad Wołgą²³. Po powrocie w 1883 r. osiadł w Galicji jako kapelan kaplicy dworskiej w Dźwiniacze i zajął się duszpasterstwem wśród miejscowej ludności²⁴.

Feliński sprawił, że śpiewy w kościołach umilkły, jednak nie zapomniano o sprawie polskiej i terrorze zaborcy. W rocznicę krwawo stłumionej manifestacji z 8 IV 1861 r. kolportowano odezwę wzywającą społeczeństwo do uczczenia jej nabożeństwami żałobnymi „w spokoju”²⁵. Z tego okresu manifestacji patriotycznych i wzmożonej religijności Polaków, którzy w Kościele upatrywali duchowego przewodnika oraz obrońcę wartości chrześcijańskich i narodowych, zachowały się w zbiorach AGAD także: „Pieśń do Boga Ojca”, zeszyt 1 „Śpiewów nabożnych polskich” z 1861 r., „Pieśń do Najświętszej Panny” i „Modlitwa” — wiersz do św. Stanisława, patrona Polski, a także późniejsza, pochodząca z 1863 r. „Modlitwa za Ojczyznę” z dopiskiem „Na korzyść rannych braci”²⁶.

Stanowisko abp. Felińskiego w sprawie manifestacji spowodowało, że udział duchowieństwa w akcjach społeczeństwa polskiego przeciwko władzom rosyjskim został wstrzymany lub głęboko utajniony. Dopiero jesienią 1862 r.

²² AGAD, Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania stycziowego, sygn. 42 (litografia).

²³ Zdjęcie abp. Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, z lat 60 XIX w. AGAD, Zbiór fotografii Oddziału III, nr 7 (album); materiały aktowe dotyczące abp. Felińskiego i jego działalności prowadzonej już na zesłaniu (marzec 1864), to jest jego korespondencji drogą pozaurzędową z duchowieństwem w Królestwie oraz reakcji władz rosyjskich na te działania, zob. AGAD, Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 32, k. 9–14.

²⁴ E. Niebelski, *Arcybiskup Zygmunt Szczęsny Feliński w obronie duchownych więzionych i zesłanych za udział w ruchu narodowym lat 1861–1864*, „Niepodległość i Pamięć”, t. 12, 2005, nr 1(21), s. 31–45.

²⁵ AGAD, ONPS, sygn. 216.

²⁶ Tamże, sygn. 218–220, 223.

rozpoczęły się diecezjalne zjazdy duchowieństwa, na których zgłaszano akces do Komitetu Centralnego Narodowego — od września tego roku stojącego na czele Organizacji Narodowej. Oczywiście byli wśród duchowieństwa również zagorzali przeciwnicy powstania, przeważnie w wyższej hierarchii kościelnej. Uległość wobec władzy, niechęć czy jawne potępienie ruchu narodowego powodowane były strachem przed represjami, przekonaniem o jego bezcelowości, obawa o utratę stanowiska, a także niechęcią wobec radykalizmu Czerwonych zmierzających do zbrojnej konfrontacji z carską administracją, aparatem policyjnym i wojskowym (sztyletnicy, żandarmi — „wieszaciele”). Jeszcze przed wybuchem powstania, 5 I 1863 r. Komisja Interesów Duchownych i Opieki nad Ludem, działająca przy Komitecie Centralnym Narodowym, zwróciła się do jednego z biskupów — prawdopodobnie bpa kujawsko-kaliskiego Jana Michała Marszewskiego z żądaniem, aby nie potępił ruchu narodowego.

Komitet Centralny Narodowy z boleścią dowiadyuje się, że Wasza Ekscelencja bawiac w Warszawie zobowiązał się do potępienia ruchu narodowego. Komisja Interesów Duchownych i Opieki na Ludem po rozważeniu strasznych następstw, jakieby stąd wypłynęły dla kraju, a głównie dla Jego Ekscelencji, w imię Ojczyzny i Kościoła Świętego ma zaszczyt upraszać Waszą Ekscelencję, aby na zawsze zaniechał podobnych zamiarów²⁷.

Po wybuchu powstania wielu księży podjęło walkę z bronią w rękę, a prawie każdy oddział zbrojny miał swojego kapelana, który sprawował nad nim opiekę duszpasterską. Księża zajmowali się także administracją powstańczą, ogłaszali z ambon zarządzenia władz powstańczych czy opiekowali się rannymi. Władze rosyjskie widziały szczególne zagrożenie w zaangażowaniu duchowieństwa w ruch narodowy i powstanie, ze względu na ogromny wpływ, jaki księża mieli na społeczeństwo. Dlatego stosowano wobec duchownych surowe represje, a często także wyższy wymiar kary. Żądano wygłaszania kazań potępiających powstanie, najczęściej bezskutecznie, chociaż część kleru pozostawała posłuszna wobec zaborcy.

W okresie powstania ukazywała się tajna prasa skierowana do duchowieństwa katolickiego mająca na celu pozyskanie go dla sprawy narodowej, m.in. „Dzwon Duchowny”, pismo ukazujące się od 30 maja do 17 VIII 1863 r. oraz „Głos Kapłana Polskiego”, wychodzący od czerwca 1862 do lutego 1864 r. Pismo to wyróżniało się większą objętością, a jego treść i styl z założenia dostosowane być miały do percepcji osób posiadających wykształcenie teologiczne. W zasobie AGAD zachowało się po jednym numerze obu pism²⁸. Znalazł się tam taki emocjonalny przekaz:

Co najobrzydliwsze w Moskwie, to bezczelne kłamstwo. Kłamstwo, fałsz i obłuda uorganizowane systemem rządowym, to grzechy pierworodne moskala; w nich on się rodzi, w nich dorasta, bo jak je wyssał z krwią z łona matki, tak je wciąga z powietrzem w swe piersi, w żywotne swoje soki i krew przemienia²⁹.

²⁷ Tamże, sygn. 4.

²⁸ „Dzwon Duchowny”, nr 1 z 30 V 1863 r. AGAD, ONPS, sygn. 195; „Głos Kapłana Polskiego”, nr 11 z 30 VII 1863 r. AGAD, ONPS, sygn. 199.

²⁹ „Głos Kapłana Polskiego”, nr 11 z 30 VII 1863 r. AGAD, ONPS, sygn. 199, s. 1.

Jak wspomniano, znaczna ilość materiałów związana z udziałem duchownych w powstaniu znajduje się w aktach urzędów tzw. Zarządu Wojenno-Policyjnego w Królestwie Polskim (Audytoriat Polowy Wojsk, Zarząd General Policmajstra, Komisje Śledcze — Stała i Tymczasowa). Są to na ogół grube posyty akt zawierające sprawy śledcze prowadzone przeciwko osobom związanym z powstaniem, wykazy represjonowanych, zeznania aresztowanych itp. Do akt spraw dołączane były skonfiskowane przez agentów carskich ulotki, odezwy czy manifesty kolportowane przez władze powstańcze. Nie sposób wymienić wszystkich zawartych w poszytach dokumentów, jednak już opracowanie tych zespołów na poziomie inwentarza archiwalnego, uwzględniającego mniej lub bardziej szczegółowy opis każdej jednostki aktowej, pozwala zorientować się jak poważny był udział duchownych w działaniach powstańczych i jak bardzo władzom powstańczym zależało na ich zaangażowaniu. Zdawano sobie sprawę, jak dużym oparciem moralnym dla bunтуюcej się ludności jest uczestnictwo w ruchu kleru świeckiego i zakonnego. Stąd w aktach Audytoriatu skonfiskowana odezwa Rządu Narodowego z 9 IX 1863 r. „do Przewielebnych i Wielebnych XX Biskupów, Członków Kapituł, Proboszczów, Przełożonych Zgromadzeń Klasztornych i innych Zwierzchników Duchownych” nakładająca do wspólnej walki o niepodległość³⁰.

Kościół katolicki w Polsce, który tak wielki wziął udział w utworzeniu się naszej narodowości i który wszystkie koleje dziejów naszych podzielał, nie mógł pozostawać obojętnym widzem heroicznych usiłowań narodu i bezprzykładnych okrucieństw nieprzyjaciela, a jakkolwiek pomoc, którą Kościół naszej sprawie mógł udzielić zastosowana była do warunków tej Boskiej Instytucji, jednak wróg rozumiejąc dobrze ścisły związek Sprawy Polskiej ze Sprawą Kościoła ze szczególną zawziętością prześladowania swe skierował na Kościół katolicki w Polsce i jego kapłanów. W takim stanie rzeczy nie ulega wątpliwości, że wspólność nadziei i wspólność niebezpieczeństwa powinny posłużyć za stanowczą pobudkę do jak najściślejszego połączenia usiłowań [...] ³¹.

W aktach Audytoriatu Polowego zachował się także donos na czterech księżych zarządzających Instytutem Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie, którzy „pod zwierzchnictwem ks. Szczygielskiego³² wydają urlopy młodym ludziom wychodzącym do powstania. Zbierają składki dla oddziału powstańczego i odbierają zdaje się przysięgę na wierność”³³. Jest tu także list z 3 V 1863 r. wystosowany przez dyrektora głównego prezydującego w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do generał-policmajstra w Królestwie Polskim z prośbą o przyspieszenie przesłuchania aresztowanego księdza Władysława Szabrańskiego, nauczyciela religii w szkole powiatowej ogólnej w Warszawie oraz jak najszybsze uwolnienie go po wysłuchaniu wyjaśnień³⁴.

³⁰ AGAD, Audytoriat Polowy Wojsk w Królestwie Polskim, sygn. 7, s. 7–11 (oryg. i litografia).

³¹ Tamże, s. 7.

³² Ks. Józefat Szczygielski był trzecim dyrektorem Instytutu, który wprowadził do niego także szkołę dla niewidomych. Sprawę przeciwko niemu prowadziła Tymczasowa Komisja Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim; por. AGAD, Tymczasowa Komisja Śledcza, sygn. 15.

³³ AGAD, Audytoriat Polowy Wojsk w Królestwie Polskim, sygn. 11, s. 535.

³⁴ Tamże, sygn. 14, s. 378. Ks. Władysław Szabrański, proboszcz kościoła na Nowym Mieście w Warszawie, działał w Organizacji Miejskiej, był także referentem Wydziału Spraw Zagranicznych Rządu Narodowego oraz jednym z redaktorów „Głosu Kapłana Polskiego”.

Akta Komisji Wojenno-Śledczych — Stałej i Tymczasowej, zawierają ogromną ilość nazwisk tzw. przestępców politycznych w stosunku do których prowadzono śledztwa. Zespoły te tworzą opasłe tomy alfabetycznych spisów zatrzymanych i skazanych, jak też akta spraw przedsięwziętych w związku z podejrzeniem o przestępstwo. W latach 1861–1864 obie komisje prowadziły śledztwo w odniesieniu do 1117 spraw, indagując 6232 osoby, wśród których znaleźli się także duchowni. Wymienieni w aktach Tymczasowej Komisji Wojenno-Śledczej: Michał Brzozowski, paulin z klasztoru na Jasnej Górze w Częstochowie, Ludwik Borkowski, zakonnik skasowanego w 1864 r. klasztoru benedyktynów w Pułtusku, a następnie proboszcz parafii we wsi Strzegocin w pow. pułtuskim, Walerian Celmerowski, wikary ze wsi Łagiewniki w pow. warszawskim, Maciej Chrempiński, rektor zlikwidowanego klasztoru pijarów w Łukowie, a następnie administrator parafii w Kołbieli w pow. stanisławowskim, Andrzej Dellert, proboszcz w parafii Baków w pow. łowickim czy ks. Stanisław Brzóska, to tylko niektórzy przedstawiciele stanu duchownego przesłuchiwani przez rosyjskich śledczych³⁵. W aktach spraw Stałej Komisji Wojenno-Śledczej znajdują się trzy poszyty akt zawierające materiały śledcze z dochodzeń przeciwko księżom: Klemensowi Skupińskiemu, prałatowi diecezji kujawsko kaliskiej i oficjałowi Konsystorza Duchownego Piotrkowskiego za prowadzenie działalności agitacyjnej³⁶, Kazimierzowi Skibniewskiemu, księdzu we wsi Kampinos w powiecie sochaczewskim guberni warszawskiej, oskarżonemu o zaopatrywanie powstańców w żywność³⁷ oraz klerykowi z klasztoru kamedułów na Bielanach pod Warszawą Feliksowi Kułakowskiemu, za rozpowszechnianie pism i kazań o buntowniczym charakterze³⁸.

Duchowieństwo zakonne odegrało istotną rolę w budzeniu świadomości narodowej w okresie powstania styczniowego. W ruch powstańczy zaangażowani byli zakonnicy ze zgromadzeń augustianów, bernardynów, dominikanów, franciszkanów, kamedułów, kapucynów, karmelitów, marianów, paulinów, pijarów i reformatów³⁹. Zakonnicy biorący udział w walkach stawali niekiedy na czele oddziałów. Władze rosyjskie objęły zakony szczególną obserwacją i kontrolą policyjną. Rejestrowały przejawy nie tylko aktywności na rzecz powstania, sympatii wobec powstańców czy postawy wrogie lub niechętnie władzy. Wobec „nieprawomyślnych” zakonników stosowano dotkliwe kary. Nakładano na klasztory kontrybucje pieniężne, zsyłano duchownych na katorgę i osiedlenie w Rosji. Uznani za mniej winnych zmuszani byli do udania się na emigrację. 27 X/8 XI 1864 r. został wydany przez cesarza ukaz o kasacie klasztorów i zaborze mienia

³⁵ AGAD, Tymczasowa Komisja Wojenno-Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim, sygn. 1. Nie sposób wymienić wszystkich księży inwigilowanych, aresztowanych i przesłuchiowanych przez rosyjski aparat śledczy, których nazwiska znalazły się w 8 tomach spisów „przestępców politycznych”, w sprawach których komisja prowadziła śledztwa. Akta te nie mają szczegółowego sumariusza, który ułatwiłby przeprowadzenie poszukiwań, mając na uwadze wykonywaną „profesję”.

³⁶ AGAD, Stała Komisja Wojenno-Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim, sygn. 54.

³⁷ Tamże, sygn. 57.

³⁸ Tamże, sygn. 58.

³⁹ Listy imienne zakonników niektórych domów zakonnych, uczestniczących w powstaniu styczniowym, zob. AGAD, Zarządy Naczelników Wojskowych w Królestwie Polskim, sygn. 37, s. 22–32.

zakonnego. Akcja likwidacji męskich i żeńskich domów zakonnych została przeprowadzona w nocy z 27 na 28 XI 1864 r., a duchowieństwo powiadomiono o niej w ostatniej chwili. Kolejną represją za udział kleru w powstaniu styczniowym był ukaz z 14/26 XI 1865 r. przyznający duchowieństwu rzymskokatolickiemu status funkcjonariuszy państwowych utrzymywanych ze skarbu państwa. Zakaz pobierania dziesięciny, danin i składek na cele Kościoła miał doprowadzić do całkowitej likwidacji jego samodzielności ekonomicznej i podporządkowania władzy zaborczej.

Realizacją ukazów o tzw. reformie klasztorów rzymskokatolickich, która prowadziła do ich likwidacji i zamknięcia w ramach represji za współdziałanie z powstaniem zajmował się Zarząd Generał-Policmajstra w Królestwie Polskim. Z Departamentu I Policji Wykonawczej, Wydziału I Administracyjnego Zarządu znajduje się w AGAD dziesięć jednostek aktowych (sygn. 14–23) dotyczących kasaty 1864 r.⁴⁰ Obok korespondencji szczegółowej związanej z tą akcją są tu także materiały o charakterze ogólnym i normatywnym: przepisy wykonawcze do ukazu carskiego z 27 X/8 XI 1864 r., instrukcje dla naczelników wojennych z tym związane, raport Komisji Specjalnej z wykonania powierzonych jej zadań, dane o udziale zakonnic i zakonników w powstaniu itp.

W aktach Zarządu Generał-Policmajstra, oprócz materiałów związanych z kasatą 1864 r., jest jeszcze wiele dokumentów dotyczących księży zaangażowanych w ruch powstańczy lub jedynie podejrzewanych o jego wspieranie. Jest tu m.in. poszyt zawierający sprawy z 1864 r. związane z obsadą różnych stanowisk kościelnych, po dokonywanych aresztowaniach⁴¹. Wśród zachowanych dokumentów znamienne jest pismo dyrektora głównego prezydującego w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Generała Policmajstra w Królestwie Polskich, wskazujące na skalę represji wobec duchownych, które uniemożliwiały im wypełnianie obowiązków wobec wiernych.

Biskup Diecezji Sandomierskiej powodowany zwiększającym się brakiem kapłanów do obsługi religijnej, utrudniającym czynienie zadosyć woli rządu, aby zaraz po zaarrestowaniu każdego duchownego, inny do pełnienia obowiązków był przeznaczonym, uczynił do mnie przedstawienie o wstawiennictwo za uwięzionymi kapłanami⁴².

⁴⁰ AGAD, Zarząd Generał-Policmajstra w Królestwie Polskim (dalej: ZGP), sygn. 14–23.

⁴¹ AGAD, ZGP, sygn. 32. Tytuły poszczególnych jednostek nie zawsze oddają ich zawartość. Wzmiankowany poszyt zatytułowany „O naznaczeni w g. Nurie księdza na miasto ariestowannago Kołakowskiego” [Sprawa dotycząca wyznaczenia w mieście Nurze księdza na miejsce aresztowanego Kołakowskiego] dotyczy także wielu innych wakatów na stanowiskach kościelnych i klasztornych różnego szczebla, podlegających zatwierdzeniu przez władzę świeckie.

⁴² AGAD, ZGP, sygn. 32, k. 32 (kwiecień 1864 r.).

Tabela 1. Materiały do kasaty klasztorów z 1864 r.

Sygn. ⁴³	Tytuł	Daty	Załączniki
14	Dzieło o monasterskiej reformie. Sobranie świadectw o uczastni r[imsko] katol[iczeskich] monastynie w wostanii 1863–1864 i w przedszestwowawszych biezporiadkach. Czast 1. [Sprawa dotyczaca reformy klasztornej. Zbiór dowodów o udziale rzymskokatolickich klasztorów w powstaniu 1863–1864 r. i poprzedzających je rozruchach. Część 1].	1864	Drukowana broszura: Dokład Osoboj Komisii wysozczajsze uczrzediennoj w Warszawie po diełu o rym-sko-katoliceskich monastyniach w Carstwie Polskom [Raport Specjalnej Komisji utworzonej w Warszawie dotyczacy sprawy rzymskokatoliceskich klasztorów w Królestwie Polskim], j. ros., k. 167–186.
15	Dzieło po monasterskiej reformie. O zakrytii i uprazd-nieniu mužskich r[imsko] katol[iczeskich] monastynie. Czast 2. [Sprawa dotyczaca reformy klasztornej. O zamknieniu i likwidacji mužskich rzymskokatoliceskich klasztorów. Część 2].	1864	Druki: Ukaz najwyższy o klasztorach rzymskokatoliceskich w Królestwie Polskim z dn. 27 X/8 XI 1864 r. (do ukazu dołączone przepisy), j. ros., pol., k. 40–70; Instrukcja dla naczelników wojennych oddziałów w sprawie likwidacji klasztorów, 9/21 XI 1864 r., j. ros., s. 100–103; Raport Specjalnej Komisji w sprawie rym-skokatoliceskich klasztorów w Królestwie Polskim, j. franc., k. 241–241a i j. ang., k. 242–242a; wykaz zamkniętych klasztorów rzymskokatoliceskich, k. 477–479.
16	Dzieło po monasterskiej reformie. Czast 4. [Sprawa dotyczaca reformy klasztornej. Część 4].	1865	
17	Dzieło po monasterskiej reformie. Czast 5. W dziele etom zakluczajetsija pieriepiska ob otczetach wojennych naczelników w izraschodowaniu dienieg na monastyrskoje dzieło. [Sprawa dotyczaca reformy klasztornej. Część 5. W tomie tym zawiera się korespondencja dotyczaca sprawozdań naczelników wojennych na temat wydanych pieniedzy na reforme klasztornej].	1865	
18	Dzieło o zakrytii i uprazdnenii żeńskich r[imsko] kat[oliceskich] monastynie. [Sprawa dotyczaca zamknienia i likwidacji rzymskokatoliceskich klasztorów żeńskich].	1864	

⁴³ AGAD, ZGP, sygn. 14-23.

Tabela 1 – ciąg dalszy

Sygn.	Tytuł	Daty	Załączniki
19	Dzieło o zakrytiii i uprządnieniu żeńskich [rimsko-katolickich] monastynii. [Sprawa dotycząca zamknięcia i likwidacji rzymskokatolickich klasztorów żeńskich].	1864–1865	Dziennik Praw, t. 63, Warszawa 1865 (2 egzemplarze), j. pol., k. XVI–LII
20	Dzieło o monastyrskiej reformie. O zakrytiii obszczyńsiestr sw. Fielksa. [Sprawa dotycząca reformy klasztornej. O zamknięciu Zgromadzenia Sióstr św. Fielksa].	1864–1865	
21	Dzieło ob ucznieźdieniu Komissii dla prowierki szcetow uprządniennoy kongregacyi ksiendzow missionierow w Warszawie. [Sprawa dotycząca utworzenia komisji w celu kontroli rachunków zlikwidowanej kongregacji księży misjonarzy w Warszawie].	1865	
22	Dzieło o pieriesylkie monachow czriecz zbornyj punkt w czerniakowskom po-biernardinskom monastyrze po sluczaju reformy monastyrzej w Carstwie Polskom. [Sprawa dotycząca przeprowadzania zakonników przez punkt zborny na Czerniakowie, w klasztorze pobernardyńskim, w związku z reformą klasztorną w Królestwie Polskim].	1864–1865	Pismo okólne (tajne) „Namiestnik Jego Impieratorsko-Cesarskiego Wieliczestwa w Carstwie Polskom po Uprawieniu Gienierał-Policejmiejstiera, Warszawa, No-iabryja 1864 goda. N. 58 — naczalnikam wojennym ot-dielow” [Namiestnik Jego Cesarskiej Mości w Królestwie Polskim z kancelarii General-Policmajstra, listopad 1864 r., Nr 58 — do naczelników wojennych oddziałów; w sprawie realizacji ukazu carskiego z 27 X/8 XI 1864 r., dotyczącego zamknięcia lub likwidacji klasztorów], k. 1–2; Instrukcja dla zakrytija i uprządnienia monastyrzej w Carstwie Polskom [Instrukcja w sprawie zamknięcia i likwidacji klasztorów w Królestwie Polskim], zatwierdzona przez namiestnika Berga 9 XI 1864, k. 3–6]; Marszrut sledowanija monaszestwujuszczich pieriewodimych iz uprządnajemnych i zakrywajemnych obitielej w naznaczenyje dla pomieszczenija ich monastyrj [Przebieg podróży zakonników przenoszonych z likwidowanych i zamkniętych klasztorów do klasztorów przeznaczonych na ich zamieszkanie], k. 6–16
23	Kwitancyi na otrawlennych iz czerniakowskiego monastyrja monachow. [Pokwitowania wystawione dla zakonników odesłanych z zakonu czerniakowskiego].	1864–1865	

Podstawa: AGAD, Departament I Policji Wykonawczej, Wydział I Administracyjny Zarządu, sygn. 14–23.

W 1864 r. Zarząd General-Policmajstra zajmował się także sprawą księdza Gałęwskiego, proboszcza z Raszyna koło Warszawy, który głosił kazania nawołujące do wierności Ojczyźnie oraz prowadził zbiórkę pieniędzy na cele powstańcze w obecności sprzyjającego mu hr. Aleksandra Przezdzieckiego, właściciela sąsiednich dóbr Falenty⁴⁴, ks. Laskowskiego, poszukiwanego wskutek podejrzenia o zorganizowanie partii powstańczej, w której był kapłanem⁴⁵, zbiegłego za granicę ks. Stefana Świątkowskiego utrzymującego podczas powstania łączność z oddziałem „żandarmów-wieszatieli”⁴⁶, a także ks. Białkowskiego, który w Wielki Piątek 1868 r. w kościele Św. Krzyża w Warszawie wygłosił kazanie mające w ocenie władz charakter polityczny⁴⁷. W aktach dotyczących nadzoru nad zagraniczną polską i polonofilską prasą oraz wydawanymi broszurami znajdują się natomiast informacje o obserwowaniu i zapobieganiu rozprzestrzeniania się pisma „Oświata”, wydawanego w 1867 r. w Poznaniu za pośrednictwem ks. Karola Mikoszewskiego (pseudonim X. Syxtus)⁴⁸. Mikoszewski od 1857 r. był wikariuszem parafii św. Aleksandra w Warszawie i cieszył się popularnością wśród uczestników ruchu patriotycznego początku lat 60. XIX stulecia. W okresie poprzedzającym wybuch powstania styczniowego włączył się w wir pracy niepodległościowej. Władze zarzucały mu udział w manifestacjach ulicznych. Wraz z innymi kapłanami odprawiał nabożeństwa za poległych, wygłaszając okolicznościowe, podburzające kazania. Z tego powodu został aresztowany w maju 1861 r. i uwięziony na krótko w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. W 1862 r, jako X. Syxtus, stał się czołowym działaczem obozu Czerwonych, zabiegając u duchowieństwa o poparcie dla tego ugrupowania. W tym celu Mikoszewski założył tajne pismo „Głos Kapłana Polskiego”. Został członkiem Komitetu Centralnego Narodowego, a następnie Rządu Narodowego. W grudniu 1863 r., posługując się fałszywym paszportem, przekroczył granicę rosyjsko-austriacką. Po 10-letniej emigracji, w 1873 r., Mikoszewski złożył prośbę do cesarza Aleksandra II o zgodę na powrót do kraju. W tym samym roku aresztowano go podczas przekraczania granicy Królestwa. Został skazany na pobyt w Cytadeli Warszawskiej, a następnie wieloletnie zesłanie, z którego powrócił w 1885 r. i ponownie udał się na emigrację⁴⁹. Ks. Mikoszewski był postacią kontrowersyjną. Opinie współczesnych o nim dalekie były od obiektywizmu, przechodząc od pełnej akceptacji dla jego działań do skrajnego potępienia; podobnie oceniali Mikoszewskiego późniejsi badacze, zajmujący się zagadnieniem udziału kleru w powstaniu. M. Żywczyński pisał: „Wystarczy na dowód przeczytać choćby wstęp biskupa Kubickiego do jego dzieła pod wiele mówiącym tytułem: *Bojownicy kapłani za sprawą Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915*. Nawet taki ks. Karol Mikoszewski, który tyle trudności robił w Warszawie arcybiskupowi Felińskiemu, a w r. 1869 ogłosił zjadliwy pamflet przeciwko Watykanowi, znalazł się wśród tych bojowników”⁵⁰.

⁴⁴ Tamże, sygn. 50, nr sprawy 102, k. 7–19.

⁴⁵ Tamże, sygn. 56, nr sprawy 184, k. 75–82.

⁴⁶ Tamże, nr sprawy 187, k. 102–120.

⁴⁷ Tamże, sygn. 65, nr sprawy 61, k. 306–320 (kazanie w j. pol, s. 312–319).

⁴⁸ Tamże, sygn. 61, nr sprawy 2, k. 116–117.

⁴⁹ R. Bender, *Mikoszewski Karol* [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, t. 21, s. 165–166.

⁵⁰ M. Żywczyński, *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 522.

Rolę Kościoła i udział jego przedstawicieli w zrywie narodu polskiego 1863/1864 przedstawiano więc bardzo różnie⁵¹. Opisujać zaangażowanie duchowieństwa w powstanie Stefan Kieniewicz napisał, że „mało która grupa zawodowa poniosła tak ciężkie straty, bo też była szczególnie eksponowana, a władze stosowały wobec księży wyższy wymiar kary”⁵². Porównanie stanu liczebnego duchowieństwa świeckiego i zakonnego w stosunku do ogółu społeczeństwa polskiego oraz odsetka represjonowanych księży i zakonników pozwala stwierdzić, że ta grupa społeczna została dotknięta szczególnymi represjami za udział w zrywie zbrojnym narodu polskiego 1863/1864. Kilkudziesięciu księży straciło życie w wyniku rozstrzelania lub powieszenia, kilkuset skazano na katorgę albo zesłanie. Dokumentują to również przechowywane w AGAD i omówione akta urzędów represyjnych, choć — jak wspomniano — ocalało ich niewiele w stosunku do zasobu przedwojennego Archiwum Akt Dawnych (w latach XX w. znajdowało się tam ponad 6000 woluminów akt tego zespołu). Zachowane akta Zarządu Generał-Policmajstra dotyczące kasat klasztorów rzymskokatolickich, jako formy represji za udział lub współudział w powstaniu, to bardzo cenne źródło, pozwalające określić skalę tego przedsięwzięcia i poznać mechanizm działania władz rosyjskich, zmierzającego do likwidacji zakonów i zgromadzeń zakonnych w Królestwie Polskim.

Choć trudno mówić o powszechnym udziale kleru w powstaniu i biorąc pod uwagę księży czy zakonników niechętnych walce zbrojnej czy przemianom społecznym, jakie mogła ona przynieść, to jednak Kościół odegrał w tym okresie rolę wyjątkową, zważywszy na to, że duchowieństwo jako grupa społeczna stanowiło w społeczeństwie zdecydowaną mniejszość.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- Audytoriat Polowy Wojsk w Królestwie Polskim, sygn. 7, 11, 14.
- Księga Nabytków AGAD, t. I.
- Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego, sygn. 4, 195, 199, 201, 208, 212, 216, 218–220, 222–223.
- Stała Komisja Wojenno-Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim, sygn. 54, 57–58.
- Tymczasowa Komisja Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim, sygn. 1, 15.
- Zarząd Generał-Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 14–23, 32, 50, 56, 61, 65.
- Zarządy Naczelników Wojennych w Królestwie Polskim, sygn. 37.
- Zbiór fotografii Oddziału III, nr 7.
- Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego, sygn. 41–42.

⁵¹ W. Dutka, *Duchowieństwo rzymskokatolickie i katolicyzm płaszczyznami sporu o powstanie styczniowe w polskiej historiografii w latach 1863–1918*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 70, 2013, nr 1, s. 31–54.

⁵² S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 552.

Opracowania

- Bender R., *Mikoszewski Karol* [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, t. 21, s. 165–166.
- Dutka W., *Duchowieństwo rzymskokatolickie i katolicyzm płaszczyznami sporu o powstanie styczniowe w polskiej historiografii w latach 1863–1918*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 70, 2013, nr 1, s. 31–54.
- Dylałowa H., *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*, Lublin 1983.
- Groniowski K., *Oddział Księdza Brzóska*, Warszawa 1959.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
- Konarski K., *Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych*, „Przegląd Historyczny” t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 347–358.
- Krawczak T., *Ksiądz generał Stanisław Brzóska, kapelan i dowódca*, Pruszków–Sołkówek 1995.
- Kubicki P., *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, cz. 1–3, Sandomierz 1933–1940.
- Maliszewska H., *Ksiądz Stanisław Brzóska*, „Pamiętnik Lubelski”, t. 1, 1930.
- Mikoszewski K., *Pamiętniki moje*, oprac., przedmowa i przypisy R. Bender, Warszawa, 1987.
- Niebelski E., *Arcybiskup Zygmunt Szczęsny Feliński w obronie duchownych więzionych i zesłanych za udział w ruchu narodowym lat 1861–1864*, „Niepodległość i Pamięć”, t. 12, 2005, nr 1 (21), s. 31–45.
- Niebelski E., *Księża kapelani w powstaniu styczniowym* [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, A. Barańska, W. Matwiejczyk i in., Lublin 2004, s. 199–240.
- Niebelski E., *„Na Bóg żywy, Bracia nie zasypiajmy sprawy”! Rzecz o ks. Stanisławie Brzósce (1834–1865)*, Lublin 1995.
- Niebelski E., *Nieprzejednani wrogowie Rosji. Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu*, Lublin 2008.
- Niebelski E., *Słownik lubelskich i podlaskich księży uczestników powstania 1863 roku*, Lublin 2012.
- Niebelski E., *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Lublin 2011.
- Orzechowska E., *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w Powstaniu Styczniowym*, Sandomierz 2018.
- Orzechowska E., *Radomscy bernardyni w dobie powstania styczniowego*, Radom 2008.
- Pietrzak J.S., *Księża Powstańcy 1863*, Kraków 1913, wyd. II, Kraków 1916.
- Żywczyński M., *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 512–525.

Dorota Lewandowska, Participation of the clergy from the Kingdom of Poland in the January Uprising and post-insurrection repressions in the sources from the holdings of the Central Archives of Historical Records. An outline of the issues

Summary

Polish Catholic clergy played a significant role in shaping social attitudes in the period before and during the January Uprising (including direct participation in the uprising). The national movement was supported by the majority of lower Polish clergy, who identified participation in the uprising with the defence of faith. This is reflected both in the records of the Polish National Organization preserved at the Central Archives of Historical Records (AGAD), and in the legacy of the repressive offices of Russian corps operating under the so-called War and Police Board, set up in the Kingdom of Poland to fight the revolutionary movement after martial law was declared in the country on the 14th October 1861. The post-Uprising repressions particularly affected priests and monks, who were regarded as the spiritual leaders of the insurgents. Several dozen of them lost their lives in executions (by shooting or hanging), and several hundred were sentenced to hard labour and exile deep into Russia.

Słowa kluczowe: powstanie styczniowe, powstanie 1863–1864, duchowieństwo katolickie, zakony, manifestacje patriotyczne, represje, Archiwum Główne Akt Dawnych, AGAD

Keywords: January Uprising, 1863–1864 Uprising, Catholic clergy, religious orders, patriotic manifestations, repressions, Central Archives of Historical Records, AGAD